

УДК 94 (477) «08/11»: 341.24–047.37

І. К. Шумський

ДОГОВІР ІЗ ВАРЯГАМИ ЯК ПРЕДТЕЧА ДЕРЖАВНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Запропонована до уваги тема характеризується декількома важливими особливостями, які істотно впливають на її вивчення та розкриття.

По-перше, щодо дослідження джерельної бази питання, пов'язані з раннім етапом розвитку державності на Русі, обмежені за обсягом. Незважаючи на давність досліджуваних подій, варто констатувати, що наявна сукупність достатньо об'ємних та різноманітних джерел, за допомогою яких можна описати та проаналізувати тогочасну дійсність.

По-друге, питання утворення та розвитку державності Київської Русі завжди було й залишається глибоко політизованим та ідеологізованим. Ця обставина заважала застосуванню систематичного, виваженого й об'єктивного підходу до дослідження феномена зародження державності Київської Русі. Що стосується ролі в цьому процесі скандинавів, то варто зазначити, що навіть радянська історіографія не могла не визнавати їхнього впливу на розвиток вітчизняної державності на першому його етапі [1, с. 111–112]. Зауважимо, що сьогодні наявні всі умови для того, щоб такі дослідження здійснювалися на суто науково обґрунтованих основах, засадах плюралізму думок.

По-третє, вітчизняна наука історії держави та права фрагментарно досліджує цей важливий для історії українського державотворення період. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридична наука в даному питанні здебільшого послуговується надбаннями загальної історичної науки, досліджує з юридичного погляду тільки окремі, вузькоспеціалізовані проблеми.

Водночас варто віддати їй належне, враховуючи хронологічну віддаленість, складність та специфіку предмета, адже утворення, розвиток державних інститутів та правових норм Київської Русі перебувають на стику одразу декількох наук гуманітарної галузі.

У контексті зазначеної теми в історіографії є чимало напрацювань. Серед них варто особливо виділити дослідження О. Мельникової, Г. Лебедева, В. Петрухіна, Т. Джаксон, Я. Хагганда, Є. Кабанця й ін. Серед вітчизняних дослідників варто зазначити наукові праці М. Бердія, О. Задорожнього, О. Моці, П. Толочка, М. Котляра, Н. Зубашевського.

Метою статті є розкриття факту наявності договору – «ряду» – у літописному сюжеті про прикликання варягів, зіставлення умов цього договору з аналогічними угодами на теренах Західної Європи, здійснення аналізу істотних умов досліджуваного «ряду»

Виклад основного матеріалу дослідження. З наведеного вище випливає важливість вивчення особливостей зародження державності на теренах майбутньої Київської Русі. Знання передумов, тогочасного стану речей та, що є найважливішим для нашого дослідження, державно-правової дійсності дасть змогу пролити світло на такі питання, як природа походження й утворення Київської Русі.

Згаданий у заголовку статті договір варто розуміти як частину літописного повідомлення про прикликання варягів та, зокрема, князя Рюрика на Русь. Цей сюжет добре відомий і, на перший погляд, не сприймається як правовий акт: він радше постає епічною історією про започаткування князівської династії Рюриковичів. Однак для тих часів прикликання представника іноземної династії, не нав'язаного завойовниками, не зумовлене зовнішнім тиском, а спричинене внутрішніми процесами, не було винятковим явищем; таке траплялося в різних країнах у ранньому Середньовіччі. Відомо, що західні слов'яни обрали своїм князем франкського купця Само, за походженням романізованого кельта (VI ст.); з Польщі походив рід Михала Вишевича, князя сербського Захум'я (IX ст.); болгарський Самуїл був родом із Вірменії (X ст.) тощо [2, с. 205].

Як ще один доказ достовірності описаного в літописі можна навести думку В. Барана, який зазначає, що Руський літопис складався за живих князів – Рюриковичів. Важко уявити в ньому неправильно подане етнічне походження панівної династії [3, с. 280]. Отже, перші князі були саме норманського походження. Що стосується етнічної приналежності Аскольда та Діра, то є думка О. Задорожного й інших науковців, що вони є нащадками засновника Києва Кия й останніми представниками місцевої київської династії. Однак потім всеж говориться про те, що надалі державою правили скандинави Рюриковичі [4, с. 172]. Визнаючи сам факт прикликання, варто проаналізувати умови, за яких мав управляти князь. Угоди між представниками місцевої знаті та скандинавськими правителями не були унікальними для тогочасної Європи. Наприклад, угоди уессекського короля Альфреда Великого з ватажком данського війська в Англії Гутрумом укладені 878 р. та між 878 і 890 рр. Також відомий договір між скандинавами і франкським королем Карлом III 911 р. У результаті аналізу змісту західноєвропейських договорів зі скандинавами можна зазначити істотні умови таких договорів, які не залежать від форми самого договору (усна чи письмова):

- 1) проголошення миру;
- 2) прийняття християнства;
- 3) розмір плати за мир, яку виплачували правителі ватажкам скандинавів.

Пізніше, з розвитком більш тісних стосунків та переходом скандинавів від набігів до влаштування на територіях європейських королівств, додалися ще дві істотні умови:

- 1) обов'язок захисту території від вторгнення інших норманів;
- 2) визначення кордонів, відведених скандинавам для розселення. Якщо порівнювати умови цих договорів з умовами «ряду», за яким Рюрик мав княжити, побачимо закономірності, набір майже однакових вимог, що висуваються до покликаного правителя. Тому можна говорити про усталену практику таких угод.

Характерним для давньоруського прикладу є те, що ця угода не була зафіксована в письмовій формі, хоча її зміст переданий у «Повісті минулих літ». Відсутність писаної форми пояснюється тим, що ні в слов'ян, ні в скандинавів у ті часи не було правової традиції такої фіксації, на відміну від країн Західної Європи, де ця традиція збереглася завдяки успадкованості норм римського права.

У результаті зіставлення договорів можна навести їх типи, що запропоновані О. Мельніковою.

Найдавніші відомі нам – це «сусідські» дансько-франкські, пізніше – дансько-германські договори, що вирішували прикордонні конфлікти. Встановлення більш-менш постійних відносин із сильнішим сусідом створювало передумови для звернення до нього данських правителів по допомогу, що ставило їх у залежність від франкського короля. Данські династії ставали його васалами, отримувли землі на узбережжі Північного моря. Вони наділялися найважливішою в умовах вікінгських набігів функцією – охорони королівства.

Другий тип угод – «польовий мир», погоджені під час нападів вікінгів умови, на яких вони давали згоду припинити воєнні дії й покинути країну. Зазвичай такі угоди укладалися в усній формі. Основним їхнім змістом було встановлення розміру викупу за припинення грабунків (з боку місцевої влади) й зобов'язання вікінгського вождя покинути терени держави.

В умовах довготривалого розселення скандинавів на захоплених землях такий договір міг передбачати й осідання вікінгів, поєднувати «польовий мир» із повноцінним договором про «зайняття землі». Цей, третій, вид договорів укладався в умовах уже здійсненого розселення скандинавів і легітимізував його. Саме такий договір мав найбільше значення для країни, до якої здійснювалася інфільтрація скандинавів, і зазвичай фіксувався в письмовій формі (винятком є давньоруський «ряд»). Усі ці договори мають спільні умови [5, с. 25].

Якщо проаналізувати текст літописної легенди, можна виділити такі істотні моменти (умови) «ряду»:

1. «Ряд» укладається представниками «північної конфедерації племен».
2. Інша сторона, що укладає «ряд», – ватажок (ватажки) військового загону «варягів», тобто скандинавів.
3. «Ряд» передбачає передачу верховної влади запрошеному князю, що визначається термінами «княжити», «володіти» і «судити». Очевидно, обов'язки, які поклалися на запрошеного князя, безпосередньо впливали із причин його запрошення, тобто тих завдань, які сподівалася вирішити за його допомогою місцева племінна верхівка.
4. «Володіння» запрошеного князя обмежується в «ряді» умовою «судити» («рядити») «по праву», тобто за чинними правовими нормами [6, с. 182].

Варто погодитися з думкою, що епізод із прикликанням варягів має подвійне трактування, характеризує наявність у слов'ян норм права та можливість здійснення князями законної влади. Звідси випливає, що «ряд» означає точну й правильну юридичну дію, договір, а отже, це свідчить на користь «нормативності права» [7, с. 235].

Отже, підійшовши до літописного сюжету про запрошення Рюрика, ми бачимо: – по-перше, сформовану правову культуру саме місцевого, слов'янського населення, яке самостійно виступило ініціатором запрошення нового князя;

– по-друге, закріплення положення про те, що новий князь повинен правити «по ряду», «по закону», що говорить про розвиненість норм регулювання владних повноважень і усталеність правової традиції, якої мали дотримуватися;

– по-третє, виходячи з положень теорії держави та права, можна висловити думку, що Київська Русь заснована на договорі. Договірна теорія проголошує, що держава виникає в результаті укладення людьми угоди між собою про свідоме самообмеження своєї свободи на користь загальних інтересів, спільного співіснування. Суспільний договір – це згода людей на об'єднання, утворення держави [8, с. 55].

Отже, суб'єктами такого договору були представники слов'янських племен та скандинави на чолі з Рюриком. Договір передбачав визнання влади за князем, а також те, що князь має у своїх діях керуватися вже наявними правовими нормами, що панували в слов'янському суспільстві.

Тому можна погодитися з думкою про те, що утворення Київської Русі відбулося в результаті впливу геостратегічних та військово-політичних чинників, характерних для Східної Європи доби раннього Середньовіччя [9, с. 147]. Висновки. Аналіз джерел показує, що скандинавський елемент став поштовхом до створення Київської Русі як держави, однак фундаментальна організація функціонування держави базувалася на слов'янській правовій традиції. Право Київської Русі ґрунтувалося на східнослов'янській правовій традиції, виросло та розвинулося з додержавного звичаєвого права [10, с. 179].

У свою чергу, сам «ряд», представлений у літописі, можна розглядати як найдавніший приклад публічного-правового договору міжнародного значення. Факт його укладення свідчить про високий рівень правової свідомості слов'ян і передову для тих часів юридичну техніку. Наявність такого інструмента врегулювання стосунків зі скандинавами як у країнах Західної Європи, так і на території майбутньої Київської Русі свідчить про органічну єдність вітчизняної правової традиції в загальноєвропейській правовій сім'ї.

Література

1. История дипломатии. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1941. Т. 1. 566 с.
2. Ловмянский Г. Русь и норманны. М., 1985. 302 с.
3. Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т. / за ред. Г. Скрипника. К.: Наукова думка, 2005. Т. 1. 512 с.
4. Задорожній О. Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду «відносної централізації»: від Аскольда до Святослава. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 27. Т. 3. С. 171–175.
5. Мельникова Е. Укращення неукротимых: договори с норманнами как способ их интеграции в инокультурных обществах. Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2008. № 2 (32). С. 12–26.
6. Мельникова Е. Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды. М., 2011. 476 с.
7. Рогов В. Древнерусская правовая терминология в отношении к теории права: очерки IX – середины XVII вв. М., 2006. 269 с.
8. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. Цвіка, О. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 584.
9. Задорожній О. Утворення Київської Русі як феодальної держави Середньовіччя та суб'єкта міжнародного права як результат взаємодії різномірних факторів. Актуальні проблеми держави і права. 2014. Вип. 73. С. 146–152.
10. Бедрій М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі. Молодий вчений. 2014. № 8 (1). С. 179–184.

Анотація

Шумський І. К. Договір із варягами як предтеча державності Київської Русі: історико-правове дослідження. – Стаття.

Розглянуто літописні відомості про прикликання варягів та «ряд» як державоутворюючий договір, зіставлено його істотні умови з подібними договорами Західної Європи, а також розкрито питання походження Київської Русі з погляду договірної теорії.

Ключові слова: Київська Русь, варяги, міжнародні договори, теорії походження держави, ряд.

Аннотация

Шумский И. К. Договор с варягами как предтеча государственности Киевской Руси: историко-правовое исследование. – Статья.

Изучены летописные сведения о призвании варягов и «ряде» как государствообразующем договоре, сопоставлены его существенные условия с подобными договорами Западной Европы, раскрыт вопрос о происхождении Киевской Руси с точки зрения договорной теории. *Ключевые слова:* Киевская Русь, варяги, международные договоры, теории происхождения государства, ряд.

Summary

Shumskyi I. K. Agreement with Varangians as a precursor of the statehood of Kievan Rus: historical and legal research. – Article.

The article is devoted to the study of the Chronicle message about invitation of the Varangians and the “treaty” mentioned in it as a state-building contract, the comparison of its main provisions with similar treaties of Western Europe, as well as the elaboration of the issue of the origin of Kievan Rus in terms of contractual theory in particular.

Key words: Kievan Rus, Varangians, international treaties, theory of state origin, treaty.